

The Role and Function of Imamzadehs in the Development of Shiites in Pre-Safavid Iran: The shrines of Shiraz and Yazd¹

Asgar Montazerolghaem²

Professor, Department of History, University of Isfahan

Received: September, 21, 2020; Accepted: March, 8, 2021

(pp. 129-150)

Abstract

The children and grandchildren of Shiite Imams are called “Imamzadeh.” They immigrated to Iran in order to find security and social status, and over time, their number increased. The Iranians eagerly sheltered them because of their relation to the prophet. The social status of the Imamzadehs was not only due to their relation to the prophet though; friendship with the prophet’s family is the Quran’s order. Their scientific and cultural activities in Iran and holding official positions such as Sheikh al-Islam, Niqabat, Minister, administration of Dar al-Siyadeh, and custodian of the graves of mystics added to their social stature. After Imamzadehs’ death or murder, the Iranians buried them and built tombs on their graves and visited their graves. Thus, Iranians expressed their love and affection to the prophet’s family by constructing these sepulchers. These shrines had various social, scientific, cultural, and economic functions on the historical idea of Shiism in pre-Safavid Iran. Imamzadehs are considered as a factor in spreading the Islamic faith and friendship between the prophet’s family and Shiites. The purpose of this article is to demonstrate Imamzadehs’ role in the historical development of Shiism in Iran in pre-Safavid period based on architectural works and local histories. The hypothesis of the paper is that Imamzadehs have played an important role in the construction and enrichment of Shiite culture in Shiraz and Yazd before the Safavid era.

Keywords: Imamzadeh, Prophet’s family, Shiism, Safavid period, Shiraz, Yazd.

1. This article is the result of sabbatical and a lecture, delivered at the Institute of Iranian Studies of the Austrian Academy of Sciences. I would like to appreciate Professor Schwarts Florian for her cooperation and assistance.

2. Email of Author: montazer@ltr.ui.ac.ir

بررسی نقش و کارکرد امامزاده‌ها در تحول تاریخی شیعه در ایران پیش از صفویه با تأکید بر امامزاده‌های شیراز و یزد^۱

اصغر منتظرالقائم^۲

استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

(از ص ۱۲۹ تا ص ۱۵۰)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۳۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۸

علمی-پژوهشی

چکیده

فرزندان و نواده‌گان امامان شیعه برای به دست آوردن امنیت و موقعیت اجتماعی و تبلیغی به ایران مهاجرت کردند و به مرور زمان بر تعدادشان افزوده گشت. ایرانیان آنان را به سبب انتساب به رسول الله (ص) با اشتیاق پناه دادند. منزلت اجتماعی امامزاده‌ها نه تنها به دلیل انتساب به آن حضرت و سفارش قرآن به دوستی اهل بیت بود بلکه کارکرد علمی و فرهنگی آنان در ایران و در اختیار داشتن مقامات اجتماعی مثل شیخ الاسلام، نقابت، وزارت و دبیری، اداره دارالسیاده و متولی قبور عرفا و امامزادگان و موقوفات آنها بر منزلت آنها افزود. ایرانیان پس از فوت یا قتل یکی از امامزادگان، آرامگاهی بر سر مزارشان می‌ساختند و به زیارت آن می‌رفتند. ایرانیان با ساخت امامزاده و تزیین آن به اقسام هنرها، عشق و محبت خود را نسبت به خاندان رسول الله (ص) ابراز کردند. این مقابر کارکردهای اجتماعی، علمی و فرهنگی و اقتصادی بر انگاره تاریخی تشیع در ایران پیش از صفوی داشتند و عاملی برای گسترش عقیده اسلامی و دوستی اهل بیت و تشیع بودند. این مقاله برآنست تا با شیوه توصیفی و تحلیلی متکی بر اسناد وقفی و آثار معماری و تاریخ‌های محلی، به این سؤال پاسخ دهد که امامزاده‌ها در انگاره تاریخی شیعه در ایران پیش از صفویه در شیراز و یزد چه نقشی داشتند؟ فرضیه مقاله آنست که: امامزادگان در گسترش و غنای فرهنگ تشیع در ایران پیش از صفویه در شیراز و یزد نقش مهمی داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی: امامزاده، خاندان پیامبر، تشیع، ایران، صفویه، شیراز، یزد.

۱. این مقاله حاصل فرصت مطالعاتی و سخنرانی در انستیتو ایران‌شناسی آکادمی علوم اتریش می‌باشد. شایسته

است از همکاری و راهنمایی پروفیسور فلورین شوارترز تشکر نمایم.

montazer@ltr.ui.ac.ir

۲. رایانامه نویسنده مسئول:

۱. مقدمه

امام علی^(ع) پس از حضور در کوفه ارتباط نزدیک و بسیار محبت‌آمیزی با ایرانیان برقرار کرد (ابواسحاق ثقفی، ۱۴۰۷: ۱۷۰) این رفتار و مدارای آن حضرت با ایرانیان آنان را به دوستی وی و خاندانش سوق می‌داد. هنگامی که فرزندان یا فرزندزادگان امامان شیعه به ایران مهاجرت کردند، ایرانیان، آنان را به سبب انتساب به رسول الله^(ص) و دستور قرآن مبنی بر دوستی خاندان رسول الله^(ص)، با اشتیاق نسبت به امامزاده‌ها عشق و محبت خود را با ساخت آرامگاهی با شکوه و مزین به اقسام هنرهای ایرانی اسلامی ابراز کردند و زیارت مقبره آنان را مصداق دوستی اهل بیت تلقی کردند. بنای مقبره بر روی مرقد امامزادگان در شهرهای گوناگون ایران به سده دوم باز می‌گردد. دوستداران خاندان رسول الله^(ص) مثل حکام و وزرا و مسلمانان خیر، به بنیان، توسعه و تعمیر این مقابر می‌پرداختند و منبرها و درها، کتیبه‌ها، قرآن‌های خطی را اهدا و وقف بر مقابر آن‌ها می‌کردند. سبک معماری، تزیینات و مصالح و کتیبه‌ها ادوار ساخت بقعه و دیدگاه واقف را مشخص می‌کنند. تزیینات امامزاده‌ها شامل آجرکاری، گچبری، سنگ‌کاری، کاشی‌کاری، نقاشی، درب و پنجره و کتیبه‌ها می‌باشند. کتیبه‌ها برای انتقال پیام و یا ثبت و روایت وقایعی خاص و نیز نوعی اعلان همگانی، برای نشان دادن مشخصات و نام و نشان شخص سازنده بنا یا اثر هنری و یا سفارش دهنده آن به کار می‌رفته‌اند و حکم نوعی امضا را دارند. متن و نقوش کتیبه‌ها متأثر از اندیشه‌های مذهبی با آیات قرآنی، احادیث، القاب، عموماً پایه هندسی و تجریدی دارند و به صورت آشکار و رمزی، به مضامین دینی اشاره می‌کنند.

با بررسی سبک معماری و کتیبه‌های امامزاده‌ها روشن می‌گردد که سیر آرام رو به رشد مقابر امامزاده‌ها و آثار شیعی از سده دوم/هشتم تا دهم/شانزدهم زمینه را برای حضور شعائر شیعی و گسترش تشیع در ایران فراهم کرد. روند ساخت امامزاده‌ها در ایران به دلیل قدرت‌یابی سادات و نقبا از دوره آل بویه و کاکوئیان، سلجوقیان، مغولان و تیموریان توسعه پیدا کرد. دوره ایلخانان نقطه عطفی برای نهضت امامزاده‌سازی بود، زیرا غازان دستور داد در تبریز و دیگر ولایات بزرگ مثل اصفهان، شیراز و بغداد و امثالهما دارالسیاده ساخته شد تا سادات در آنجا گرد آیند. وی برای امور ایشان وجوهی اختصاص داد (فضل‌الله همدانی، ۱۳۷۵: ۱۵۳۸/۲) (۱۳۷۵.ه.ش) و (رشیدالدین، ۱۹۴۰: ۱۹۰).

این مقاله به نقش امامزادگان در شیراز و یزد می‌پردازد زیرا یزد جزو ایالت فارس به مرکزیت شیراز بود و این ایالت کانون تحولات دینی و مذهبی پیش از اسلام و در روزگار ساسانیان دارالملک پادشاهان ایران و اصل ممالک آنان بود (ابن‌بلخی، ۱۳۶۳: ۱۱۹؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۱۲) در دوره اسلامی دین زرتشتی تا سده چهارم هجری در فارس رسمیت داشت و آتشگاههای گوناگون در نواحی و روستاها به‌ویژه مسویان شیراز برقرار بود (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۰۶). در سده چهارم تحت حمایت آل بویه سادات به شیراز مهاجرت کردند. بیشتر مردم فارس تا سده ششم مذهب سنت و جماعت داشتند (ابن‌بلخی، ۱۳۶۳: ۱۱۷) در سده هشتم اکثر مردم پیرو مذهب سنی شافعی و اندک حنفی و شیعه و سادات صحیح‌النسب نیز حضور داشتند (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۱۵). تغییرات آرام و تدریجی دینی و مذهبی فارس نمونه مهمی برای تبیین اوضاع مذهبی ایرانیان می‌باشد. در این دوره تحت حمایت خاندان حکومت‌گر محلی شیعی اینجو در طی ۱۳۲۵/۷۲۵م- ۱۳۵۶/۷۵۸م (استانلی لین پل و دیگران، ۱۳۷۵: ۴۴۷/۲) به امامزاده‌های شیراز توجه بیشتری گردید و امامزاده‌های شیراز پایگاه تبلیغات شیعی و هواداری از اهل بیت گردید و زمینه رشد و گسترش تشیع در فارس فراهم گردید.

روش تحقیق: با شیوه توصیفی و تحلیلی متکی به اسناد وقفی و آثار معماری و منابع تاریخ محلی شیراز و یزد، به عنوان یک انگاره تاریخی مورد مطالعه قرار خواهد گرفت. این به معنای تقدس‌زدایی و نادیده گرفتن منزلت دینی و قدسی مدفونین در این مقابر نیست. به همین سبب در این مقاله درباره نسب امامزادگان به شهرت آنان بسنده خواهد شد. محورهای مورد مطالعه در مقاله عبارتند از:

۱. بررسی نقش و کارکرد تاریخی امامزاده‌ها در تحول تاریخی شیعه بر اساس مدارک تاریخی و اسناد و مدارک وقفی و معماری امامزاده‌ها.

۲. بررسی نقش و کارکرد فرهنگی و اجتماعی امامزاده‌ها بر روند تاریخ تشیع ایران پیش از صفویه.

اصطلاحات: کلمه امامزاده: در عرف تشیع مراد از امامزاده فرزندان یا فرزندانگان ائمه اطهار^(ع) است. در اصطلاح به مدفن و مزار متبرکه آنان و بزرگان سادات که در سراسر شهرها و روستاهای ایران پراکنده است، اطلاق می‌گردد (دایره‌المعارف تشیع، ۱۳۷۵: ۳۹۲/۲). این کلمه از سده ششم به کار می‌رفته است ولی در سده نهم رایج شده است. مقابر امامزادگان در فرهنگ عامه مردم تاثیر داشته است به‌گونه‌ای که گاه نام شهر و روستا

از نام مقبره گرفته شده است. در فرهنگ عامهٔ ایرانیان گاهی به جای امامزاده کلمات سید، سلطان (نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۲۱) شاه، شاه‌سلطان، شاهزاده به دلیل اهمیت خاندان رسول‌الله (ص) مثل خاندان شاهی ایرانی ساسانی نزد ایرانیان داشت. مردم هر چیز بزرگ و مهم‌تر از نظایر خود را با پیشوند شاه همراه می‌کردند. برخی این عنوان را به امام رضا (شاه خراسان) و یا امامزادگانی مانند احمد بن موسی (شاه‌چراغ) و شاه‌عبدالعظیم نیز داده‌اند که بزرگی منزلت و شأن آن‌ها را می‌رساند (صدر حاج‌سیدجوادی، ۱۳۷۳: ۴۴۷). مکان دفن امامزاده‌ها را با عناوینی مثل آستانه، عتبه، بقعه، مقبره، مقام، مرقد و مشهد به کار برده‌اند.

تشیع: شیعه بر «کسی که دوستدار علی (ع) و خاندان او باشد، استعمال دارد و نام اختصاصی آنان گردیده است» (ابن‌منظور، ۱۴۰۹: ۲۵۸/۷). شیعه به معنای «آن گروه از دوستداران علی (ع) که او را بر دیگر اصحاب پیامبر برتری داده‌اند، شیعه نام برده شده‌اند» (ابوالحسن الاشعری، ۱۳۶۲: ۱۳). «پس از رحلت پیامبر گروهی شیعه نامیده شدند و ایشان هواخواه علی بودند که پیروی از وی را شیوهٔ خود ساخته و به کس دیگر نگریدند» (نویختی، ۱۳۶۱: ۴). تفاوت‌های کلامی و اصول اعتقادی در تمایز میان تشیع و تسنن نقش فرعی دارند. تشیع تا آنجا یک مذهب به‌شمار می‌رود که پیروانش یک رهبر معین را می‌پذیرند ولی یک عقیدهٔ دینی جداگانه نیست (2: Heinz, 2004). شیعه فرقه‌های مختلفی دارد که معروف‌ترین آن، شیعیان زیدی، اسماعیلی و اثنی‌عشری (دوازده امامی) می‌باشند (صدر حاج‌سیدجوادی، ۱۳۷۳: ۲۷۱).

پیشینهٔ موضوع: ترسا برنهایمر (۲۰۱۳م) در کتاب علوی‌ها نخستین خاندان اسلام، به انساب و مهاجرت علویان اشاره دارد و به نقش اجتماعی و فرهنگی امامزاده‌ها توجه نکرده است. رسول جعفریان (۱۳۸۸ه.ش) در کتاب تاریخ تشیع در ایران به نقش حرم حضرت معصومه و شاه‌عبدالعظیم (۲۵۲ه.ق/۸۷۶م) اشاره و فهرستی از امامزاده‌ها نامبرده است (صفحات مختلف). کازائو موریموتو متخصص انساب در مقالهٔ خود مطالعهٔ مقدماتی دربارهٔ پراکندگی جغرافیایی نقابه الطالبیین و مقالهٔ اولین نشان از سیادت صفویان در کتب انساب صحت نسب صفویان را بررسی کرده است. مجموعه مقالات نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان که در سال ۱۳۹۲ه.ش/۲۰۱۳م در دانشگاه اصفهان برگزار شد، شامل ۶۵ مقاله در چهار جلد می‌باشد. مقالهٔ محمدحسین رستگار به نام، کارکرد وقف در امامزاده‌گان استان فارس، (۷۲۱/۲) و کتاب وقف میراث جاویدان از همین نویسنده

مطالبی توصیفی با فهرست و متن وقف‌نامه‌های امامزاده‌های شیراز آمده است. محمدمهدی فقیه بحرالعلوم محقق حوزه علمیه قم در سایت الکترونیکی مزارات ایران و جهان اسلام در مقالات متعدد به معرفی نسب و حیات مدفونین و معرفی بقاع پرداخته است. پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرک ایران اسلامی وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه، در برخی مقالات شرح حال امامزاده‌ها آمده است. با بررسی در این مقالات جز معرفی شخصیت امامزاده و معماری مقابر و برخی مطالب توصیفی، تحقیقات علمی درباره نقش امامزادگان در گسترش تشیع در شیراز و یزد یافت نشد.

منابع تحقیق: برای شناخت نقش اجتماعی و فرهنگی امامزاده‌های ایران پیش از صفویه منابع و مدارک را می‌توان به دسته‌های زیر دسته‌بندی کرد.

اسناد تاریخی و وقف‌نامه‌ها: مردم و برخی از بزرگان، وزراء، سلاطین و حکام دوستدار خاندان پیامبر از سده سوم/نهم در ایران برای نشان دادن محبت به خاندان پیامبر و محبوبیت و مشروعیت و شهرت خود و امور خیر دینی و اجتماعی املاک و اموال و بناها و اجناسی را برای حرم امامان و امامزاده‌ها وقف می‌کردند. اسناد و گزارش وقف‌نامه‌های حرم امامزادگان حاوی اطلاعات اجتماعی، دینی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی هستند و برای محققان بسیار ارزشمند است. این موقوفات بسیار زیادند و شامل ساخت بنا و تزیینات، صندوق، ضریح و منبر، در چوبی و رحل قرآن و هدایا و اجناس و نقدینه، مزارع و باغات و دکاکین می‌گردد. بررسی‌ها از اسناد موقوفات وقف‌نامه امامزاده؛ وقف‌نامه مقبره سید رکن‌الدین محمد حسینی یزدی (متوفی ۱۳۳۲/۷۳۲م) در یزد به نام رساله جامع الخیرات، این وقف‌نامه شامل یک مقدمه و متن شامل موقوفات بقعه در یزد، اصفهان و کاشان و شهرهای دیگر است؛ وقف‌نامه امامزاده احمد بن موسی شاه‌چراغ توسط تاشی خانم (۱۳۵۰/۵۷۵۰.ق) وقف‌نامه سید محمد بن موسی بن جعفر^(ع) شیراز که سید هدایت‌الله و فرزندش سید عنایت‌الله دستغیب رقبات زیادی را وقف امامزاده محمد کرده‌اند وقف‌نامه شاهزاده حسین شیراز مورد بررسی قرار گرفت.

تاریخ‌های محلی: تاریخ محلی، کتبی هستند از سوی دانشمندان، مورخان، محدثان، و مأموران مالی برای تاریخ یک مکان جغرافیایی مثل یک شهر، یک ایالت، یا یک روستا نوشته شده است. نویسندگان این کتب خود شاهد و ناظر حوادث بوده یا با پرسشگری و با اسناد و مدارک مطالب خود را تدوین کرده‌اند. در کتب تاریخ محلی یکی از مباحث مهم گورستان‌ها و بقعه‌ها هستند. از جمله:

۱. شدّ الإزار فی خطّ الاوزار عن زوّار المزار نوشته معین‌الدین ابوالقاسم جنید شیرازی مشهور به مزارات شیراز می‌باشد. این کتاب در سال ۷۹۱ ه.ق در هفت نوبت درباره ۳۱۵ نفر از مدفونین در مزارات شیراز نوشته شده است.

۲. شیرازنامه نوشته زرکوب شیرازی است. این کتاب به تاریخ ۷۵۷ ه.ق/۱۳۵۷ م نوشته شده است و شامل یک مقدمه و دو اصل و یک خاتمه است و خاتمه کتاب در دو فصل نوشته شده است. فصل اول شامل طبقات سادات ۱۳ نفر از خاندان پیامبر که به شیراز آمده‌اند و در آن شهر مدفون شده‌اند. افضل آنها احمد بن موسی بن جعفر نام برده شده و فصل دوم شامل تعداد هشت مزار در شیراز معرفی شده است (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۲۰۵).

۳. آثار عجم نوشته محمدنصیر فرصت شیرازی متوفی ۱۳۳۹ ه.ق/۱۹۲۰ م، این کتاب در سال ۱۳۱۳ ه.ق تألیف شده است. کتاب شامل دو بخش است. بخش اول آثار عجم حاصل گزارش سفرها و مأموریت‌های فرصت شیرازی در تاریخ، جغرافیا، آثار باستانی، رجال علم و ادب و سیاست شیراز و فارس است و بخش دوم شامل ابنیه، بقاع، مزارات، مدارس، بازارها و شرح احوال برخی از عرفا و حکما و شعرای شیراز می‌باشد که آن را شیرازنامه خوانده است.

۴. تاریخ یزد: نوشته جعفر بن محمد بن حسن یزدی (متوفی سده ۹ ه.ق/۱۵ م) به زبان فارسی در ده قسم شش قسم در ادوار مختلف تاریخ و چهار قسم در اماکن و جغرافیای شهر یزد، در سال ۱۴۴۲/۸۴۵ م. نوشته شده است.

کتب انساب: از صدر اسلام اعراب به نسب علاقه فراوان داشتند. نخستین سند مکتوب از دوره عمر درباره اسکان قبایل در شهر کوفه می‌باشد. از سده اول به مرور زمان تا سده سوم آثار بی‌شماری انسبانی مثل هشام بن محمد کلبی (۲۰۶ ه.ق/۸۲۲ م) درباره انساب قبایل و خاندان‌ها نگاشتند. از سده سوم کتب شجره‌نامه علویان به شکل مشجرات و مسلسلات مثل کتاب المعقبین من ولد الامام امیرالمؤمنین اثر یحیی بن حسن العلوی (متوفی ۲۷۷ ه.ق/۸۹۱ م) تدوین گردید. از جمله کتب انساب امامزادگان المجدی فی انساب الطالبین نوشته علی بن محمد العلوی العمری (سده ۵ ه.ق/۱۱ م) و کتاب عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب نوشته جمال‌الدین احمد بن عنبه (۸۲۸ ه.ق/۱۴۲۵ م) هستند. این کتب حاوی اطلاعات ارزشمند از نسب و مهاجرت و تاریخ اجتماعی خاندان پیامبر می‌باشند. امروزه عموماً اصطلاح علوی به معنای خاندان پیامبر از نسل فاطمه حسینیان و حسینیان می‌دانند. همان‌گونه که ترسا برنهایمر نوشته است: «حسینیان و حسینیان به طور واضح

برای ظهور خاندان رسول الله (ص) به عنوان اولین خاندان اسلام حائز اهمیت بودند. آنها نجیب‌ترین سلسله بودند زیرا الحسن و الحسین، به عنوان فرزندان علی و فاطمه، از طرف مادر و پدرشان با پیامبر ارتباط داشتند» (Teresa Bernheimer, 2013: 2)

مطالعه در مورد نقش خانواده رسول الله (ص) در جوامع مسلمان در چندسال گذشته، مورد توجه دانشمندان قرار گرفته است. تعدادی کنفرانس بین‌المللی، کارگاه تخصصی و چندین تک‌نگاری جنبه‌های مختلف این خاندان را بررسی کرده‌اند. انتشار شجره‌نامه‌های اولیه طالبیان به وسیله کتابخانه مرعشی در قم باعث شده که این منابع مواد مهمی برای مطالعه بر روی نسب خاندان فراهم کند (Teresa Bernheimer, 2013: 7).

۲. بررسی امامزاده‌ها: بر اساس اسناد و کتب تاریخ محلی و آثار معماری در این مقاله تعداد ۹ امامزاده که دارای اسناد موقوفاتی و معماری پیش از صفویه در شیراز و یزد بودند، مورد بررسی قرار گرفت. این امامزاده‌ها به شرح زیر هستند:

۲-۱. شهر شیراز

امامزاده علی بن حمزه: نسب وی را به حمزه بن موسی‌الکاظم می‌رسانند. وی به سال ۲۲۰ه.ق به شیراز آمد و هیزم‌فروشی می‌کرد. پس از فوت یا به قول زرکوب شهادت (زرکوب، ۱۳۵۰: ۱۹۸) در باب اصطخر شیراز مدفون گردید (العمری، ۱۴۰۹: ۱۱۷). به‌نوشته ابن‌عنبه: «قبر وی زیارتگاه بوده است» (ابن‌عنبه، ۱۹۹۶: ۲۰۸). عضالدوله دیلمی (۳۷۲ه.ق/۹۸۳م) به تعمیر و بازسازی حرم حضرت علی بن حمزه پرداخت (عیسی بن جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۰۶؛ فقیه بحرالعلوم، ۱۳۸۸: ۳۳). و موقوفات زیادی نیز بر آن وقف کرد. عضالدوله تولیت و نظارت موقوفات را برای نواده خودش ابوعبدالله بن ابوالحسن زید الاسود حسنی (زرکوب، ۱۳۵۰: ۲۰۱) سپرد. سپس ارشد در ارشد از نسل ایشان قرار داد (ضامن بن شدقم، ۱۳۷۸: ۲۶۲/۱). پس از آن شخصی به نام میرعلی‌الدین محمد فرزند میرمحمد جعفر الحمزوی الموسوی اراضی تل دلگشا واقع در جعفرآباد حومه شیراز را در سال ۵۱۰۴۳ه.ق/۱۶۳۴م وقف کرد تا سهمی از درآمد آن را صرف تعمیرات، روشنایی، تعزیه‌داری خامس آل عبا^(ع) امام حسین نمایند (محمدحسین رستگار، ۳۹۲: ۱۵۸). در این مقبره مزار ابوالحسن زید الاسود ابی‌اسماعیل ابراهیم از نسل حسن مثنی و همسرش و جعفر بن حسین از نسل زید الاسود وجود دارد. وی از بزرگان کبار ائمه و سادات جهان و در زمان عضالدوله حکومت شرعیات و مناصب دینی بر عهده وی بود. مقبره جعفر بن حسین نبیره زید الاسود نیز در این بقعه می‌باشد (زرکوب، ۱۳۵۰: ۲۰۱).

امامزاده ابراهیم بن موسی بن جعفر: برخی نسب‌شناسان این مقبره را منسوب به ابراهیم بن موسی بن ابراهیم بن امام کاظم^(ع) می‌دانند (کمون، ۱۳۷۱: ۱۶۱). ولی تحقیقات اخیر صاحب مقبره را ابراهیم بن الحسین بن علی بن محسن بن ابراهیم بن موسی بن ابراهیم الاصغر بن امام موسی کاظم^(ع) دانند. وی نقابت سادات شیراز و تمام متصرفات عضدالدوله دیلمی را در قرن چهارم هجری به عهده داشته و این منصب پس از وفات وی در دهه آخر همین قرن به فرزندان او رسیده است. آنچه از گفتار نسابان مشهور است، سید ابراهیم علاوه بر سیادت، پسرعموی سید رضی و سید مرتضی، نقیب النقبای بغداد نیز بوده و به علم و تقوی، حلم و عمل، بزرگی و بزرگواری و کهنتر خاندان موسوی شیراز به‌شمار می‌آمده است (پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی، مقاله آستانه مقدس امامزاده ابراهیم شیراز).

امامزاده حسین بن موسی: وی ملقب به سید علاءالدین حسین منسوب به امام موسی بن جعفر است. امیر قتلغ از اهالی شیراز دستور داد گنبدی بر آن بساختند تا مردمان آن را ببینند و زیارت کنند. بعد بقعه خراب شد و بازار شد (عیسی بن جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۰۶) پیش از صفویه «میرزا علی نامی از مدینه به شیراز آمد و در این شهر ساکن گردید. بقعه‌ای عالی بر مرقد مطهر حضرت سیدعلاءالدین حسین بساخت و املاک و بساتین بسیار بر آن وقف نمود و چون وفات یافت در کنار آن بقعه دفن گردید. تولید موقوفات به دست پسرش میرزا نظام‌الملک از وزرای صفویه بود. سلطان خلیل حاکم شیراز در زمان شاه اسماعیل صفوی بقعه را مرمت و بر عمارتش افزوده است» (فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۵۴). در وقف‌نامه این امامزاده آمده است: «از درآمد موقوفات شامل اراضی محمودآباد، مقصودآباد، دهقانان، رُمانک و قوام‌آباد سهمی برای مدرس علوم شرعیه که در صفه شاه نشین تدریس کند و مخارج هفت نفرطلبه، عمارت مرقد، مسجد، آشپزخانه، طهارت‌خانه، حافظ و قاری قرآن، روشنایی، موزن، دربان، فراش، طعام نوروز و عیدی و اطعام روز عاشورا صرف گردد» (محمدحسین رستگار، ۱۳۹۲: ۳۰۵).

امامزاده احمد بن موسی بن جعفر: نخستین بار مقبره وی از سوی اتابک ابوبکر سلغری از اتابکان فارس در سده ششم با گنبدی ساخته شد و مردم شیراز در حالت درماندگی به زیارت آن می‌رفتند (زرکوب، ۱۳۵۰: ۱۹۸). پس از آن تاشی خاتون مادر شاه ابواسحاق اینجو در ۷۴۴ه.ق/۱۳۴۵م قبه‌ای عالی بر مقبره برآورد و زاویه‌ایی برای اطعام مسافران و مدرسه‌ای رفیع جنب آن ساخت و صلحا و عباد و متصوفه و گروهی از ائمه و علما عظام

هر یکی علی قدر حالهم و مراتبهم و در آن بقعه شریفه مقرر فرموده و اکنون در مجموع مشاهد بدین روتق مزاری معتبره معمور کسی نشان نداده (زرکوب، ۱۳۵۰: ۱۹۸؛ جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۲۹۰) و چندین قریه و مزرعه در ناحیه میمند فارس را وقف شاه چراغ قرار داد (فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۱۱۰-۴۴۵). ابن بطوطه درباره اقدامات تاشی خاتون می‌نویسد:

«از جمله مشاهد شیراز است تربت سید امیراحمد فرزند موسی. این تربت شریف در نزد مردم بسیار محترم و گرامی است. آن را محل استجابت دعا و توسل به سوی خدا می‌دانند و به فضیلت آن مرقد مطهر تبرک می‌جویند. تاشی خاتون مادر شاه شیخ ابواسحاق مدرسه بزرگی و زاویه‌ای برای این مزار ساخته که در آن برای مسافرین طعام داده می‌شود و دسته‌ایی از قاریان همواره بر سر تربت قرآن می‌خوانند و خاتون شب‌های دوشنبه را از این بقعه زیارت می‌کند. در آن شب قضات، فقها و سادات شیراز در آنجا فراهم می‌آیند. این جمعیت چون در بقعه گرد می‌آیند به ختم قرآن می‌پردازند، قاریان با آهنگ‌های خوش به قرائت مشغول می‌شوند و خوراک و میوه و حلوا داده می‌شود. پس از طعام واعظ بالای منبر می‌رود به پند و اندرز و ذکر حدیث می‌پردازد. این مراسم بین نماز عصر و مغرب انجام می‌شد و تاشی خاتون از پنجره غرفه‌ای در طبقه دوم مشرف بر مسجد مراسم را مشاهده می‌کند» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۶۲/۱).

امامزاده سید محمد بن موسی: نسب وی را به امام موسی بن جعفر می‌رسانند. با برادرش حضرت شاه‌چراغ از یک مادرند. وی اهل فضل و صلاح و شب زنده‌داری و روزه‌داری بوده به شیراز آمده و از طریق حق‌الکتابه قرآن بسیاری از بندگان آزاد فرموده، بقعه‌اش مطاف و زیارتگاه و محل فیض است و بسیاری از سادات و اخیار و صلحا و ابرار در جوارش مدفون‌اند (فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۱۱۰-۴۴۹). میرزا هدایت‌الله دستغیب که از سجلات وقف‌نامه برمی‌آید از شخصیت‌های بلندمرتبه سادات شیراز بوده، خانه خود و چندین خانه از اطراف خریداری کرده و آن را توسعه داده و املاک و رقباتی بر آن وقف کرد. در متن وقف‌نامه واقف پس سپاس خداوند و درود بر رسول خدا(ص) و توصیف مقام رسالت آن حضرت و وصی او و اهل بیت عصمت و طهارت با ذکر آیاتی از قرآن به انفاق مال در راه خداوند و پاداش عظیم آن اشاره دارد. واقف آدرس محل مقبره را در محله آلان از بالکت از محلات معروف شیراز ذکر کرده و بیان می‌کند که طاق قبلی را مسجد گردانیده و وقف عموم مسلمانان کرده است. وی همچنین به ساخت مدرسه رفیع شامل بیست و شش اتاق مستحکم اشاره دارد که این مجموعه را به نام دارالهدایه نام‌گذاری

کرده و آن را وقف طلاب فرقه ناجیه اثنی عشریه معروف به دوستی اهل بیت و برائت از دشمنان دین و مدرس آن را برای تدریس علوم دینی و بیست چهار حجره را برای سکونت طلاب و یک حجره نیز برای خادم اختصاص داده است. واقف چهار باب مغازه، و یک باب کوکنارخانه، قهوه‌خانه، یک باب کارخانه گندم‌کوبی و یک آسیاب و پنج مزرعه و یک آسیاب در حومه شیراز و پانزده مزرعه و دو آسیاب در بلوک خفرک و مرودشت، سروستان، فسا و برج وقف کرده است (متن وقف‌نامه سید هدایت‌الله بر آستانه امامزاده محمد، محل نگهداری گنجینه آستانه شاه‌چراغ؛ محمدحسین رستگار، وقف میراث جاویدان، ۱۳۹۲: ۱۲۰).

بر اساس وقف‌نامه سید عنایت‌الله حسینی دستغیب فرزند سید هدایت‌الله به تاریخ ۷۲۵ هـ.ق/۱۳۲۶م توسعه قسمت‌های گوناگون بقعه مشتمل بر شش طاق و رواق و قهوه‌خانه و چراغ‌خانه، فراش‌خانه و چهار باب اطاق فوقانی در نهایت استحکام بنا نهاد و طاق روی ضریح مقدس را با رواق متصل به آن را مسجد گردانید و وقف بر کافه اهل ایمان و اسلام ساخت. سپس طاق قبله ضریح را مجلس حفاظ و ذاکران سیدالشهداء^(ع) وقف نمودند تا در آنجا تلاوت کلام‌الله و تعزیه‌داری جناب اباعبدالله علیه التحیه و الثنا نمایند و ثواب آن را بر ارواح ائمه معصومین علیهم السلام و امامزاده واجب التعظیم و التکریم نمایند و چهار باب اطاق فوقانی را برای طلاب علوم دینی و متولی شرعی معین که در آنجا سکنی نمایند. واقف پس از اختصاص روستاها، مزارع و باغات در شیراز و بلوک کوار، رامجرد، برج، فسا، مقرر کرده از محل درآمد محصولات زمستانی و تابستانی و سایر موقوفات سهامی برای تعمیرات بقعه، بابت تعزیه جناب سیدالشهداء^(ع)، وراثت، حق التولیه، سفره طعام زوار، ناظر، قاریان، ذاکر، موزن، کفشدار، فراش و سقا پرداخت گردد (متن وقف‌نامه، سید عنایت‌الله دستغیب، بر آستانه امامزاده محمد محل نگهداری گنجینه آستانه شاه‌چراغ؛ محمدحسین رستگار، وقف میراث جاویدان، ۱۳۹۲: ۱۴۵).

امامزاده محمد صورانی: نسب وی را محمد بن حسن بن حسن بن حسین بن اسحاق بن امام موسی‌الکاظم مشهور به ابن سبأ در شیراز کشته شد و قبر او در این شهر است (العمری، ۱۴۰۹: ۱۱۹).

امامزاده اسماعیل: به‌نوشته حمدالله مستوفی این مقبره منسوب به اسماعیل بن موسی بن الکاظم^(ع) در روستای مابین مرودشت وجود داشت که مورد توجه و زیارت مردم بوده است (مستوفی، ۱۹۱۳: ۱۲۴).

۲-۲. شهر یزد

بقعه سید رکن‌الدین: مقبره سید رکن‌الدین محمد حسینی متعلق به سده هشتم ه.ق/چهاردهم است. در این بنا آیات قرآنی تزیین شده است. از جمله سوره اخلاص به خط کوفی و فتح تا آیه پنجم در گریو گنبد، سوره انسان تا آیه ۱۸، دوازده ترنج که یک‌درمیان آنها به خط ثلث سوره تین و سوره اخلاص به خط کوفی در آنها تزیین شده است. در شانزده مقرنس اسما جلاله خداوند مثل القدره لله، الحکمه لله، در داخل چهار گوشواره به خط کوفی آیه فسیکفیکم الله (بقره، ۱۳۷)، در حاشیه هشت مثلث داخل فیلیپوش‌ها کلمه الملك لله، در زیر گوشوارها در چهار ضلع از اول سوره یس تا آخر آیه ۱۳ تزیین شده است.

موقوفات سید رکن‌الدین: وقفنامه این بقعه به نام رساله جامع الخیرات چاپ شده است. این رساله سند وقفنامه سید رکن‌الدین ابوالمکارم محمد یزدی (فوفو ۷۳۲ ه.ق/۱۳۳۲ م) و پسرش شمس‌الدین است. این وقفنامه در سال ۷۳۲ ه.ق و ۷۳۳ ه.ق نگارش یافته است و نسخه‌های آن به شهرهای مرتبط مکه و مدینه و کربلا فرستاده شده است. متن شامل یک مقدمه و متن موقوفات است. اطلاعات آن شامل مساجد و مدارس و خانقاه‌ها و رباط‌ها و وضعیت مذهبی یزد و اوضاع اقتصادی آن را روشن می‌کند. این رساله به چگونگی اداره موقوفات اشاره دارد. وی مدتی قاضی‌القضات و صدرات در دوره ابوسعید داشت. در این رساله ۴۵ بنا که ۲۳ بنای آن را سید رکن‌الدین و ۲۲ بنای آن را پسرش وقف کرده بودند و شامل منازل، مدارس، مساجد، قنات، حمام، آسیاب، بقعه، دارالسیاده، دارالحديث، خانقاه، رباط، بیمارستان، کتابخانه، داروخانه و مغازه و موارد مصرف درآمد آنها شامل سادات، بنی‌فاطمه که در یزد اقامت دارند و ساداتی که مدتی در این شهر ساکن می‌شوند. اولاد واقف، خویشاوندان، حرم کعبه و حرم نبوی و امیرالمومنین و امام حسین^(ع) و بندگان این پدر و پسر می‌باشد. حدود سهام بیش از ۴۰ قنات، ۲۰ مغازه و اموالی در اصفهان، تبریز، کاشان و یکصد مزرعه در یزد می‌باشد. در وقفنامه به ۹ مسجد، ۸ مدرسه، ۱۴ خانقاه و ۱۱ رباط اشاره شده که هرکدام سهمی از موقوفات برخوردار هستند. هزینه درمان بیماران و همراهانشان، داروی بیمار و یتیم‌خانه و کفن و دفن مردگان اختصاص داده شده است (متن جامع الخیرات). این وقفنامه دیدگاه تمدنی و اجتماعی سید رکن‌الدین شیعی را روشن می‌کند.

امامزاده سید ابوجعفر محمد: این امامزاده از نوادگان علی عریضی، کوچکترین فرزند امام صادق^(ع) است و سلسله و نسب او ابوجعفر محمد بن علی بن عبدالله بن احمد

الشعرانی بن علی العریضی بن الامام جعفر صادق^(ع) است. بر اساس سنگ قبر، وی در سال ۴۲۴ ه.ق/۱۰۳۴ م در یزد از دنیا رفت. این بنا در سال ۷۷۶ ه.ق/۱۳۷۵ م به وسیله خواجه اسحاق بن حسن ساروج مرمت و کاشیکاری گردید (کاتب، ۱۳۵۷: ۱۵۴). سپس امیر معین‌الدین اشرف ساباطی آن را مرمت کرد و امیر قطب‌الدین بن صدرالدین بر آن گنبدی ساخت (جعفری جعفر بن محمد، ۱۳۴۳: ۱۳۰-۱۵۴) در این مرقد عده‌ایی از بزرگان سیاسی و مذهبی سادات مدفون شده‌اند (ایرج افشار، ۱۳۵۴: ۲۹۸/۲). از نسل این امامزاده یک هزار نفر سادات صحیح‌النسب در یزد هستند. این مقبره در طی سده نهم چندین بار مرمت گردیده است. کانونی برای نشر تلاوت قرآن و دوستی خاندان رسول الله^(ص) بود (کاتب، ۱۳۵۷: ۱۵۰-۱۵۸).

۳. بررسی تأثیر امامزاده‌ها در تغییرات فرهنگی شیراز و یزد

۳-۱. مهاجرت امامزادگان به ایران: علویان از اواخر عهد اموی به ایران مهاجرت کردند. از جمله یحیی بن زید (فو ۱۲۵ ه.ق/۷۴۳ م) به خراسان آمد و علیه امویان شورش کرد و به وسیله نیروهای حاکم اموی کشته شد (Halm Heinz, 2004: 19). شیعیان جسد وی را در جوزجانان دفن کردند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۸: ۱۵۵). مرقد او امروز در سرپل در افغانستان زیارتگاه می‌باشد. در خلافت عباسی پس از قیام حسین فخ در سال ۱۶۹ ه.ق/۷۸۶ م علویان به ایران و شمال آفریقا مهاجرت کردند. از جمله یحیی بن عبدالله (فو ۱۷۵ ه.ق/۷۹۲ م) بود که به گیلان آمد و به ترویج اسلام پرداخت (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۸: ۳۸۸). ولایتعهدی امام رضا^(ع) در خلافت مأمون زمینه مساعدی برای مهاجرت بیشتر سادات و علویان به ایران فراهم کرد و تعدادی از برادران و خواهران و عموزادگان و صحابه آن حضرت از سادات حسنی و حسینی به ایران مهاجرت کردند (همان: ۵۳۸). پس از شهادت امام رضا^(ع) این امامزادگان به کوهستان‌ها و نواحی دوردست، از جمله به کوهستان دیلم و طبرستان پناه بردند و برخی بدان‌جا شهید گشتند و مزار و مرقد ایشان مشهور و معروف است (سید ظهردین مرعشی، ۱۳۶۳: ۲۷۸). در دوران متوکل (فو ۲۴۷ ه.ق/۸۶۱ م) با مظالم و ستمگری‌های وی، عده‌ای از سادات و علویان مثل عبدالعظیم حسنی (فو ۲۵۲ ه.ق/۸۶۷ م) از حجاز و عراق به مناطق دیگر از جمله ایران مهاجرت کردند و چون ایرانیان دوستدار خاندان رسول الله^(ص) بودند این سادات را پناه دادند و در بزرگداشت آنان کوشیدند.

۲-۳. گسترش امامزاده‌ها در ایران: ایرانی‌ها به دلیل دوستی و عشق به اهل بیت به امامزادگان ارادت داشتند و در بزرگداشت آنان می‌کوشیدند. امامزادگان و سادات با ازدواج با اولاد ایرانیان به‌طور روزافزون بر شمارشان افزوده گردید. آن‌گونه که عضدالدوله (فوق ۳۷۲ه.ق/ ۹۸۳م) دختر خود را به زید الاسود داد و او را نقیب قرار داد. صاحب بن عباد (۳۸۵ه.ق/ ۹۹۵م) وزیر آل بویه دختر خود را به ازدواج ابوالحسن علی مدفون در بقعه علویان در آورد (محمد مهدی قفیه بحرالعلوم، سایت مزارات ایران و جهان اسلام. ذیل علویان همدان). امامزاده ابراهیم از سوی عضدالدوله به نقابت سادات شیراز و تمام متصرفات دولت دیلمی را در قرن چهارم هجری بر عهده داشت.

عشق و محبت ایرانی‌ها به خاندان پیامبر و این ازدواج‌ها زمینه تسهیل اسکان و بهبود اوضاع زندگی سادات و افزایش آنان را در شهرهای ایران فراهم آورد. آن‌گونه که مردم و حکمرانان در شیراز و یزد پیوسته سادات را پناه می‌دادند و مسکن، زمین و امکانات زندگی در اختیار آنان قرار می‌دادند. در شیراز بنا بر گفته ابن بطوطه عدۀ سادات شیراز آنان که مستمری دارند از کوچک و بزرگ هزار و چهارصد و کسری است و نقیب آنان عضدالدین حسینی نام دارد (سفرنامه، ۱۳۷۶: ۲۶۱/۱). سادات به‌وسیله نهاد نقابت، برای اقامت و استقرار گسترده خود از حمایت سازمانی برخوردار شدند (موریموتو، ۱۳۹۰: ۱۱۵).

۳-۳. معماری و هنر آرامگاه‌سازی: ایرانی‌ها چون برای سادات احترام خاصی قائل بودند برای فرزندان علی و حسین در ایران زیارتگاه‌هایی به وجود آوردند (Bertold Spuler, 2015: 172) و برای نشان دادن دوستی خود موقوفاتی بر آن وقف می‌کردند. این مقابر نماد دوستی خاندان رسول الله (ص) می‌گردید. معماران و هنرمندان ایرانی با خلوص نیت مقابر و آرامگاه برای امامزادگان بنیان گذاشتند و با هنرهای گوناگون مثل معماری، آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، خطاطی و کتیبه‌نویسی، نقاشی، نجاری و منبت‌کاری، صندوق و ضریح‌سازی، فلزکاری، آرامگاه‌ها را تزئین کردند و بر شکوه و عظمت آنان افزودند. سیر تطور هنر آرامگاه‌سازی در ایران و مرمت امامزاده‌ها در ادوار مختلف پیش از صفویه از سوی بزرگان و حاکم و مردم دوستدار اهل بیت روند فزاینده رو به رشدی را از سده چهارم/دهم تا دهم/شانزدهم نشان می‌دهد. در هنر معماری امامزاده‌ها نمادهای شیعی در پلان، سازه، شکل، تزئینات بنا خود را در ابعاد اجتماعی و تاریخی و هنری نشان می‌دهد. در معماری امامزادگان هنر ایرانی به آرامی با هنر شیعی ارتباط نزدیک

برقرار کرد و نبوغ هنرمندان ایرانی در بهبود ساخت بنا و طرح و تزیینات آثار شیعی بسیار درهم آمیخت. به گفته تیتوس بورکهارت «دید احساسی و تفکری هنر ایرانی تا حد زیادی وابسته به محیط اجتماعی شیعی است که مرز بین شریعت و حال دل (طریقت) می‌باشد» (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۴۴). بنا بر گفته اتینگهاوزن «عموم مردم، سلسله‌ها و جنبش‌های با عقیده غیررسمی (شیعی) برای زیارت مقابر و آرامگاه‌های اعقاب علی اهمیت زیادی قائل بودند و همیشه تلاش می‌کردند که اماکن مقدسه سنتی و کهن ایران را اسلامی کنند و همین روند از طرف ایران به سرزمین‌های غرب اسلامی، مخصوصاً مصر عصر فاطمی، نیز توسعه یافت. این پدیده در ایران ریشه‌ای عمیق و کهن داشت (Ettinghausen Richard and Oleg Grabar, 1994: 110).

چنین می‌نماید که نظریه اتینگهاوزن در تبدیل اماکن مقدسه سنتی به امامزادگان محل تردید است زیرا انساب و اسناد و منابع وجود شخصیت تاریخی امامزادگان را تأیید می‌کند. سبک معماری متفاوت مقابر یافته‌شده پیش از اسلام مثل مارلیک، سیلک و دوره هخامنشیان با معماری امامزادگان در عصر اسلامی متفاوت است. چهار و نیم قرن وقفه به دلیل مخالفت آیین زرتشتی در دفن و مقبره‌سازی در طول دوره ساسانی نظریه اتینگهاوزن را تأیید نمی‌کند. همان مرقد تمامی امامان شیعه مشهد امام رضا^(ع) تبدیل به زیارتگاه شیعیان شد و شهر مشهد در اطراف حرم ایجاد شد و توس قدیم را تحت الشعاع قرار داد (Halm Heinz, 2004: 33). به همین شکل اطراف مرقد امامزاده‌ها مثل ری، قم و شیراز محلات و بافت مسکونی نوینی شکل می‌گرفت.

۳-۴. امامزاده‌ها به عنوان کانون دوستی اهل بیت و قطب فرهنگی و زیارتی:
امامزاده‌ها به سبب شرافت نسبی و امتیازات علمی و سجایای اخلاقی و عرفانی و مقامات اجتماعی دارای منزلت اجتماعی بودند لذا از سوی مسلمانان و دوستداران آنان زیارت می‌شدند. از اسناد موقوفات و گزارش ابن بطوطه و محلی‌نویسان برمی‌آید، مزار امامزادگان شیراز و یزد به عنوان یک قطب فرهنگی و تبلیغی مطرح بودند. مناسک زیارت شامل قرائت و حفظ قرآن، دعا، خواندن زیارتنامه و طلب شفاعت و توسل، مناقب‌خوانی در اعیاد جشن و عزاداری و امام حسین^(ع) در ایام عاشورا بیان مصیبت‌ها و رنج‌های اهل بیت، برپایی نمازهای جماعت، مراسم تدریس و تعلیم و سخنرانی دینی مراسم نماز جماعت، وعظ و خطابه و جشن اعیاد و حلقه‌های تعلیمی و اخلاقی، قرائت و

حفظ قرآن دارد. مثلاً ابن بطوطه گزارش کرده در حرم احمد بن موسی در شیراز خطیبی در آن سخنرانی می‌کرد (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۶۱/۱).

بر اساس وقف‌نامه‌های امامزاده‌های شیراز زائرین به قصد استشفای طلب حاجت از اهل بیت و فرزندان آنان به زیارت این مشاهد می‌رفتند. توسل به ائمه معصومین و طلب شفاعت از ایشان و زیارت مشاهد و مقابر متبرکه امامان شیعه و منسوبان آنها، به‌ویژه با تأکید بر جنبه فوق‌طبیعی امام، از شاخص‌ها و ویژگی‌های مهم فرهنگ شیعه است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۹: ۴۲-۴۳).

از جمله گزارش جنید شیرازی از زیارت حرم احمد بن موسی در شیراز و سید محمد برادرش یاد می‌کند: «زیارتگاهی پربرکت و عالی‌مرتب دارد که محل وثوق و اعتماد مردم جهت نیایش به درگاه پروردگار است. مهتران نیکوکار و راستگاران پرهیزگار آنجا سکونت می‌گزینند و بر مرقد مبارکش پیمان می‌بندند و رجال‌الغیب برای نزدیکی به خداوند متعال بر آن تربت شریف حضور می‌یابند» (جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۲۹۲). بدین‌سان اگرچه سنت نبوی و سیره امامان معصوم علیهم‌السلام، شاکله اصلی فرهنگ زیارت را تشکیل می‌دهند بخش قابل‌توجهی از فرهنگ زیارت در میان مسلمانان به‌واسطه وجود این مقابر و مراسم و مناسک و آداب و رسوم مذهبی و اجتماعی امامزادگان شکل گرفت و به مرور زمان داستان‌های هیجان‌انگیز از کشف و کرامت و شفادادن بیماران و حل مشکلات زائرین غنا پیدا کرد.

۳-۵. نذورات در امامزاده‌ها: زائرانی که به عشق و محبت خاندان پیامبر به زیارت مقبره امامزادگان می‌رفتند نذورات گوناگون مادی و معنوی می‌پرداختند. به گزارش ابن بطوطه تاشی خاتون، مادر اسحاق اینجو، دستور داد تا در جوار مزار شاه‌چراغ مکانی برای اطعام ایجاد گردد و بزرگان، سادات و فقها و در فاصله نماز عصر تا شام با خوراک و میوه و حلوا پذیرایی شوند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۶۱/۱). بر اساس وقف‌نامه سید محمد نذورات زیادی برای اطعام زائرین اختصاص یافته بود. بر اساس وقف‌نامه سید علاءالدین حسین در شیراز سهمی از درآمد موقوفات اختصاص به اطعام نوروز و عیدین و روز عاشورا داده شده بود. در مزار امامزاده محمد بن علی در یزد خواجه معین‌الدین در سال ۸۶۱ ه.ق هر روز آش برای اطعام مساکین داده می‌شود (کاتب، ۱۳۵۷: ۱۵۸). در اسناد موقوفه سید رکن‌الدین یزد، سید احمد و سید محمد، بخشی از مصارف درآمد موقوفات را اختصاص به طعام برای مجاورین، زائرین، سادات، علما، صوفیه، ایام عاشورا، اعیاد، طلاب، فقرا و مساکین داده بودند.

مجموعه‌ای از آداب و رسوم و شعائر زیارت در انگاره تاریخی امامزادگان پیش از صفویه شکل گرفته و گسترش یافت. زیارت درحقیقت، از روی عقیده در دل و جان و برقراری ارتباط قلبی با خدا برای شادی روح متوفا بود. این شعائر و آداب زیارت برای امامزاده یک مفهوم مقدس فراهم کرده است. از نظر مردم‌شناسی نذورات و مناسک نذر از روی عقیده توسل به امامزادگان برای برآورده شدن حاجات و گاهی برای کسب شهرت موجب هویت‌یابی دینی و اجتماعی بود. نذورات با توجه به طبقه اجتماعی و جنسیت نذرکننده موضوع بسیارمهم مردم‌شناسی تاریخی برای فقر زدایی بوده است. نذورات مادی مثل موقوفات مزارع و باغات و دکاکین، اطعام زائرین با نان و گوشت و حلوا، قربانی کردن و نذورات معنوی مثل تلاوت و حفظ و نگارش قرآن، خطبه، نماز جماعت، دعا، ذکر و روزه گرفتن بود.

۳-۶. نقش علمی و آموزشی امامزاده‌ها: بسیاری از این امامزادگان از محدثان و دانشمندان و مؤلفان اسلامی بودند و به‌وسیله آنان علوم اسلامی منتشر گردیده است. برای نمونه شاهزید اصفهان را می‌توان برشمارد. بر اساس اسناد موقوفاتی که بررسی گردید، بقعه برخی امامزادگان جنبه آموزشی داشتند و واقفان مدرسی در کنار مقابر امامزاده‌ها بنیان می‌گذاشتند. این مدارس نقش مهمی در تربیت طلاب و علما و ترویج معارف و علوم اسلامی و شیعی داشتند. بر اساس وقف‌نامه تاشی خاتون برای مقبره احمد بن موسی و در وقف‌نامه سید محمد اشاره به ساخت مدرسه شده است و در وقف‌نامه شاهزاده حسین شیراز به حقوق مدرس علوم شرعی و هفت نفر طلبه و در وقف‌نامه سید رکن‌الدین (ف ۷۳۲ه.ق/۱۳۳۲م) به سه مدرسه و نه خانقاه اشاره رفته است (رساله جامع الخیرات، ۷۳). در مزار امامزاده محمد بن علی در یزد خواجه احمد فراش مدرسه‌ایی در سال ۸۵۴ ه.ق بساخت (کاتب، ۱۳۵۷: ۱۵۶). از جمله مراکز علمی دارالشفای سید رکن‌الدین در یزد در کنار مدرسه رکنیه بود (رساله جامع الخیرات، ۷۳).

این مدارس اسلامی و شیعی در شیراز و یزد موجب گسترش معارف اسلامی، شیعی، عرفانی و آموزش علوم و فرهنگ خاندان پیامبر و تشیع پیش از صفویه را در این شهرها فراهم می‌کردند.

۳-۷. منزلت و کارکرد اجتماعی امامزادگان: یکی از پدیده‌های مهم که علویان را علیرغم اختلافاتشان متحد کرده است، افزایش احساس آنها نسبت به خود به عنوان یک نیروی اجتماعی متمایز به عنوان خانواده اول اسلام است (Teresa Bernheimer, 2013: 2)

سادات به سبب انتساب به پیامبر و فرمان خداوند مبنی دوستی خاندان پیامبر (سوره شوری، ۲۳) مورد احترام طبقات گوناگون مسلمانان بودند. وراثت و قرابت با پیامبر به شکل منزلت اجتماعی برای سادات درآمد. عموماً امامزاده‌ها از علما و عرفای برجسته اسلام و تشیع بودند و از موقعیت اجتماعی بالایی برخوردار بودند. آنان به هر شهری وارد می‌شدند به سبب وابستگی به خاندان پیامبر مورد احترام و صاحب منزلت اجتماعی می‌شدند. آن‌گونه که ابن‌بطوطه گزارش کرده است «در اردوهای سلطان ابوسعید حاجبان و نقیبان پیشاپیش او حرکت می‌کردند (ابن‌بطوطه، ۱۳۳۷: ۲۸۲/۱). امامزادگان مقام‌های گوناگون اجتماعی پیش از صفوی به‌دست آورده بودند. این مقامات شامل نقابت، قضاوت، خطیبی، محتسبی، صدرات، وزارت، مدرسی مدارس، سفارت و تولیت آستانه شیوخ اهل تصوف و عرفان بود. این مقامات بر موقعیت اجتماعی و اقتصادی سادات و امامزادگان می‌افزود. دوستداران امامزاده‌ها موقوفات گسترده‌ایی برای آنان اختصاص می‌دادند. مثلاً امامزاده ابراهیم از سوی عضدالدوله به مقام نقابت منصوب گردید و امامزاده حسین بن زید الاسود در عصر آل بویه مناصب شرعی و دینی شیراز علی‌الاطلاق را برعهده داشت (زرکوب، ۱۳۵۰: ۲۰۱).

ایجاد دارالسیاده از عهد آل بویه (۳۲۳-۴۴۷ه.ق/۹۳۶-۱۰۵۶م) و در عصر غازان خان (فوق/۷۰۳ه.ق/۱۳۰۴م) بر موقعیت آنان افزود. در دوره آل اینجو و تیموری موجبات تحرک و اعتبار بیشتر سادات فراهم گردید. این مقامات اجتماعی موجبات گسترش تشیع را در شیراز و یزد پیش از صفویه فراهم می‌کرد. انگاره تاریخی روند گسترش تشیع در گزارش ابن‌بطوطه و حمدالله مستوفی به حضور شیعیان در شیراز اشاره دارد (مستوفی، ۱۹۱۳: ۱۱۶) و سید قطب‌الدین احمد انجوی مرکز دایره سیادت و غصن شجره نبوت در سال ۶۸۵ه.ق از سوی ارغون حاکم مملکت فارس گشت (زرکوب، ۱۳۵۰: ۹۷).

۸-۳. نقش اقتصادی امامزاده‌ها: پس از مهاجرت سادات به شهرهای مختلف، آنان مورد اکرام شیعیان و حکام و بزرگان قرار می‌گرفتند و اموال و زمین و خانه به آنان اختصاص می‌دادند. دوستداران خاندان پیامبر با اجازه استفاده از بخشی از خمس برای فقرای سادات موجب تمکن مالی آنان را فراهم می‌کردند. حجم وسیعی اراضی و باغات و روستاها و آسیاب‌ها و دکاکین که در وقف‌نامه‌های امامزاده سید احمد، سید محمد و سید حسین شیراز و به‌ویژه سید رکن‌الدین یزد نشان از حجم بالای فعالیت اقتصادی موقوفات امامزاده‌ها در ایران پیش از صفویه دارد.

۳-۹. **موقوفات امامزادگان:** ایرانیان به سبب دوستی خاندان پیامبر موقوفاتی بر امامزاده‌ها وقف می‌کردند. یکی از سنن دینی و اجتماعی و اقتصادی در جوامع اسلامی، سنت وقف است. موقوفات بیانگر نیت‌های خیر واقف است و می‌توان آن را از کنش‌ها و همبستگی اجتماعی اسلامی دانست. هدف از وقف رساندن خیر به دیگران و کسب محبوبیت اجتماعی است. لذا هم عامل و نماد همبستگی دینی و اجتماعی است و هم کارکرد اقتصادی دارد. از مصارف وقف در اماکن متبرکه می‌توان به بازسازی، تجهیز و رونق و تهیه امکانات موردنیاز مرقد، طعام و حقوق کارگزاران و طلاب و مدرسان اشاره کرد. برای نمونه وقف‌نامه‌های امامزاده سید احمد بن موسی، سید محمد و سید حسین شیراز و به‌ویژه سید رکن‌الدین یزد دارای موقوفات فراوانی بوده‌اند و اشیاء قیمتی و قرآن و کتب دینی وقف حرم آنان شده بود. برای نمونه قرآن خطی موقوفه تاشی خاتون است (آل داوود، شیخ ابواسحاق اینجو، ۱۳۷۲: ۱۶۵/۵).

۴. نتیجه

مطالعه انگاره تاریخی امامزاده‌ها نشان می‌دهد سادات از دوره آل بویه دارای نفوذ اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در شیراز و یزد بودند. مردم و بزرگان شیعه و سنی شیراز و یزد برای ابراز دوستی خود با اهل بیت به زیارت مقابر آنان می‌رفتند. خیران موقوفات زیادی به قصد استشفای برآورده‌شدن حاجت خود برای تعمیر و مرمت و هزینه‌های روزانه اداره حرم امامزادگان وقف می‌کردند. نذورات واقفان با توجه به طبقه اجتماعی و جنسیت نذرکننده موضوع بسیارمهم مردم‌شناسی تاریخی به‌ویژه تأثیر اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی داشتند. از اسناد موقوفات و گزارش سیاحان و تاریخ‌های محلی برمی‌آید، حرم این امامزادگان زیارتگاه مسلمانان اعم از سنی و شیعه و کانون فعالیت اجتماعی بود. مراکز آموزشی و فرهنگی وابسته به این مقابر نتایج تعلیمی و تبلیغی داشتند و مدرسان و طلاب موجب گسترش علوم دینی را در شیراز و یزد فراهم می‌کردند. حرم امامزادگان کانون‌های گسترش تبلیغات شیعی و به‌وسیله انواع هنرهای گوناگون بنیان و تزیین می‌گردید و این هنرها موجب تداوم تاریخی و تداوم فرهنگ زیارت امامزادگان می‌گردید. مفاهیم زیارت و شعائر و آداب و رسوم و مناسک زیارت امامزادگان به مرور زمان مستحکم‌تر شد. به‌همین سبب حضور امامزاده‌ها در صحنه فرهنگ و جامعه شیراز و یزد موجب گسترش و تداوم فرهنگ دوستی خاندان رسول الله (ص) و گرایش به تشیع پیش از صفویه گردید.

منابع

قرآن مجید

آل داوود سید علی، «شیخ ابواسحاق اینجو»، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد پنجم، شماره ۱۹۴۴، ۱۳۷۲.

_____ سیری در فرهنگ و تاریخ تشیع، دائرة المعارف تشیع، تهران، سعید محبی، ۱۳۷۳.
ابن منظور، لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸.

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۷۶.

ابونعیم اصفهانی، ذکر اخبار اصفهان، تحقیق سید حسن کسروی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۰.
استانلی لینیول و دیگران، تاریخ دولت‌های اسلامی و خاندان‌های حکومت‌گر، ترجمه سید صادق سجادی، جلد دوم، تهران، تاریخ ایران، ۱۳۷۵.

الاشعری ابوالحسن علی بن اسماعیل، مقالات الاسلامیین، ترجمه محسن مویدی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۲.

اصفهانی ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، تحقیق احمد صفّر، بیروت، الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸.
افشار ایرج، یادگارهای یزد، جلد دوم، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴.

بورکهارت تیتوس، هنر اسلامی زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، ۱۳۹۳.
جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران تا طلوع صفویه، تهران، علم، ۱۳۸۸.

جعفری جعفر بن محمد بن حسن، تاریخ یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳.

جنید شیرازی، معین‌الدین ابوالقاسم، شد الازار فی حط الأوزار عن زوار المزار، تهران، مجلس، ۱۳۲۸.
_____ عیسی، تذکره هزار مزار، تصحیح عبدالوهاب نورانی‌وصال، شیراز، کتابخانه احمدی، ۱۳۶۴.

حسینی اشکوری، سید صادق و مجمع ذخائر اسلامی، اسناد موقوفات استان اصفهان، قم، زیر نظر اداره اوقاف استان اصفهان، دفتر پنجم، ۱۳۸۸.

حسینی‌زرباطی حسین، بَغیة الحائر فی احوال اولاد الامام باقر(ع)، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی‌نجفی، ۱۴۱۶.

حسینی‌مدنی ضامن بن شدقم، تحفه الازهار و زلال الانهار، تحقیق کامل سلمان الجبوری، تهران، آینه میراث با همکاری کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۷۸.

دانش‌پژوه، محمدتقی و ایرج افشار، رساله جامع الخیرات وقف‌نامه سید رکن‌الدین یزدی، به کوشش ایرج افشار، جلد نهم، تهران، سخن، ۱۳۸۵.

رستگار، محمدحسین، وقف، میراث جاویدان، شیراز، آثار ماندگار، ۱۳۹۲.

روضاتی سید محمدعلی، زندگینامه آیه‌الله چهارسوقی، اصفهان، ۱۳۳۲.

- زرکوب شیرازی، عین‌الدین احمد، شیرازنامه، به کوشش اسماعیل واعظ‌جوادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
- صدر حاج‌سیدجوادی، احمد و دیگران، *دائرة المعارف تشیع سیری در فرهنگ و تاریخ تشیع*، تهران، سعید محبی، ۱۳۷۳.
- العمری علی بن محمد، *المجدی فی انساب الطالبین*، احمد مهدی، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۴۰۹.
- فقیه بحرالعلوم، محمدمهدی، *زندگانی و شهادت حضرت علی بن حمزه*، قم، وثوق، ۱۳۸۸.
- قزوینی رازی، عبدالجلیل، *کتاب النقص*، تصحیح محدث ارموی، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.
- کاتب احمد بن حسین بن علی، *تاریخ جدید یزد*، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۷.
- کمون، سید عبدالرزاق حسینی، *آرامگاه‌های خاندان پاک پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) و بزرگان صحابه و تابعین*، ترجمه عبدالعلی صاحبی، مشهد، آستان قدس، ۱۳۷۱.
- کوفی، ابواسحاق ابراهیم محمد ثقفی، *الغارات*، تحقیق سید عبدالزهرا الحسینی، بیروت، دارالضواء، ۱۴۰۷.
- مدرسی طباطبایی، سید حسین، *مکتب در فرایند تکامل*، نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین، ترجمه هاشم ایزدپناه، تهران، کویر، ۱۳۸۹.
- مرعشی، سید ظهیرالدین، *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، به اهتمام برنهارد دارن، تهران، گستره، ۱۳۶۳.
- مستوفی حمدالله، *نزه القلوب*، گای لسترنج، لیدن، بریل، ۱۹۱۳.
- منتظرالقائم، اصغر، *مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان*، جلد دوم، اصفهان، دانشگاه اصفهان و سازمان اوقاف امور خیریه، ۱۳۹۲.
- موریموتو، کازوئو، «اولین نشان از سیادت صفویان در کتب انساب»، *پیام بهارستان*، ترجمه علی خاکپور، شماره ۱۱، ۲۴۱-۲۶۳، ۱۳۹۰.
- موریموتو، کازوئو، «مطالعه‌ای مقدماتی درباره پراکندگی جغرافیایی نقابه الطالبیین در پی درک و فهمی از پراکندگی و گسترش اولیه سیدها»، *آینه میراث*، ترجمه محمدحسین حیدریان، شماره ۱ و ۲، ۱۵۰-۹۹، ۱۳۸۶.
- نصیرالحسینی، میرزا محمد فرصت‌الدوله، *آثار عجم*، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۶۲.
- نوبختی، ابو محمد حسن بن موسی، *فرق الشیعه*، تعلیقات و ترجمه محمدجواد مشکور، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱.
- نیشابوری، محمد بن عبدالله حاکم، *تاریخ نیشابور*، ترجمه محمد بن حسین خلیفه نیشابوری، تصحیح محمدرضا شفیعی‌کدکنی، تهران، ۱۳۷۵.
- ویلبر، دونالد، *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، *تاریخ مبارک غازانی*، به سعی و اهتمام کارل یان، استفن اوستین، هر تفوردر انگلستان، ستفن اوستین، ۱۹۴۰.

جامع‌التواریخ، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۴.

- Bernheimer, Teresa, *The Alids The First Family of Islam (750–1200)*, Edinburgh University, 2013.
- Ettinghausen, Richard and Oleg Grabar, *Islamic Art and Architecture*, Yale University, 2001.
- Halm, Heinz, *Shiism*, Translated Janet Watson and Marian Hill, Edinburgh University, 2004.
- Spuler, Bertold, *Iran in the Early Islamic period (633-1055)*, edited by Robert G. Hoyland, Translated by Gwendolin Goldloom and berenike Walburg, BRILL, Leiden, 2015.
- Wilber, Donald, *The Architecture of Islamic Iran, The Ilkhanid period*, Princeton University, 1955.

سایت‌ها و درگاه‌های الکترونیکی

سایت مزارات ایران و جهان اسلام.

<http://shrines.blog.ir>

درگاه ویکی فقه، وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

درگاه ویکی شیعه، دانشنامه مجازی مکتب اهل بیت.